

«Порубіжжя»

**ПЕРШОВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ТА
УМОВИ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА.....	6
РОЗДІЛ II	
ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.....	13
РОЗДІЛ III	
ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ЯК ЦЕНТР ОРГАНІЗАЦІЇ Й КОНСОЛІДАЦІЇ КОЗАЦТВА.....	18
ВИСНОВКИ.....	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	25

ВСТУП

Актуальність задекларованої теми зумовлена кількома чинниками, найважливішим серед яких є сучасні реалії суспільно-політичного життя в Україні. Мається на увазі те, що як і у XVI-XVIII століттях, українство змушене збройно захищати свою територію, свою державу, свою самобутність, своє право на життя. Здорові сили українського соціуму шукають форми самоорганізації в умовах військової агресії, чому значною мірою сприятиме історичний досвід козацької доби. Навіть на ранньому етапі свого існування поліетнічне і поліконфесійне українське козацтво накопичувало досвід організації суспільного, а потім і державного життя, який, попри видимість всебічного наукового вивчення, все ще потребує прискіпливої уваги так як містить багато раціональних зерен. Окрім того, рання історія українського козацтва містить невичерпний виховний потенціал, звернення до якого в умовах війни за свідомість є цілком закономірним.

Зверненню до козацької тематики додає актуальності і те, що у 2018 році минає 370-річчя початку Національної революції 1648-1676 років, яка була найвищим піднесенням боротьби українського козацтва за Українську державу. До початку визвольних, революційних подій козацтво еволюціонувало з фронтирного населення до потужного суспільного стану, який відіграв важливу роль у тогочасному суспільстві.

Одним із аспектів феномену українського козацтва є те, що, з одного боку, воно виникло на ґрунті високої історичної свідомості народу, пошуку української ідентичності, а з іншого боку, поява козацтва як провідної сили українського суспільства потужно вплинула на розвиток історичних знань. Це був, по суті, суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витoki українського народу й довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу.

Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. Козацтво відігравало визначну роль у справі збереження українського етносу. Протягом тривалого часу воно, по

суті, залишалося єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. І козацтво з честю виконало покладену на нього місію.

Сторінки історії появи, діяльності українського козацтва, зважаючи на масиви праць істориків, мають певні напрацювання, однак розкрито ще не всі епізоди феномену існування українського козацтва, до чого хочеться привернути увагу дослідників.

Актуальність теми полягає у тому, щоб привернути увагу сучасного суспільства до надзвичайного впливу козацтва на історію української нації і на процес формування національної свідомості українців. Саме козацтво сприяло накопиченню досвіду боротьби та служило прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення українського народу. На жаль, історичні джерела підвладні руйнівній дії часу. Безліч з них знищили пожежі й повені, війни, людська недбалість або злочинність. Це стосується також і відомостей про козаків. І все-таки науковці змогли відтворити, хоча б в загальних рисах, виникнення цього унікального історичного явища.

Метою роботи є дослідження основних витоків формування українського козацтва, причин виникнення, механізмів формування та осередків консолідації.

Об'єктом дослідження є історія козацтва на українських землях.

Предметом дослідження є процес формування українського козацтва.

Завдання роботи обумовлені поставленою метою і зводяться до того, щоб:

- Проаналізувати історичні передумови та причини виникнення козацтва;
- Висвітлити джерела формування українського козацтва;
- Показати утворення Запорізької Січі як центру організації й консолідації козацтва.

Робота складається з вступу, трьох розділів у яких послідовно розкривається тема, висновків, де представлено основні аспекти дослідження та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

У багатовіковій історії нашої країни особливе місце належить козацтву. Історичні джерела переконливо засвідчують появу українського козацтва у XVст., хоча його коріння сягає ще глибше, на теренах так званого Великого Кордону, «контактної зони, яка протягом тривалого часу розділяла Європейську та Азійську, Християнську та Мусульманську цивілізації» [1, с.3]. Однак так як зрозуміти будь-яке явище глибоко і всебічно можна лише через звернення до його коренів, тому й українське козацтво необхідно досліджувати з його витоків.

Походження козацтва, його рання історія завжди привертала й привертають значну увагу дослідників. Історики, розмірковуючи над походженням самого терміну «козак», пропонували найрізноманітніші його трактування. Серед теорій появи українського козацтва значне місце належить етимологічній, побудованій на семантичних висновках. Польські шляхетські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Каховський виводили термін «козак» від слова «коза», зважаючи на спритність козаків [9, с.156]. Український літописець Григорій Граб'янка, а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман вбачали в останніх нащадків хозарських племен. В ряду прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати російського історика М.М. Карамзіна, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Слідом за В.М. Татищевим версію про те, що козаки вийшли з Кавказу, повторили Г.Ф. Міллер і П.І. Симоновський. Дещо інший механізм виникнення українського козацтва виклав у своїх дослідженнях І.С. Стороженко, вважаючи, що феномен козацтва виник на тюркській основі. Обґрунтовував він це тезами про те, що спочатку основою українського прикордоння був тюркський елемент, який потім прийняв на себе перші удари татарських нападів, а після занепаду прикордонного земельного боярського

господарства та прибутковій торгівлі людьми, виник професійний воєнний промисел – козакування за тюркськими традиціями [8].

Однак, на відміну від зазначених вище концепцій переважна більшість дослідників дотримується автохтонної (місцевого походження, автохтон – місцевий) теорії генези українського козацтва, а саме його формування не з прийшлих з інших місць народів, а з місцевої української людності. На думку вітчизняного історика В. Щербака, основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна по праву вважати польського хроніста Марціна Бельського та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана. Подальший розвиток вона знайшла в літописі Самійла Величка, а саме – обґрунтування походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX – поч. XX ст.: В.Б. Антонович, М.О. Максимович, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, І.М. Каманін, Д.І. Яворницький, М.С. Грушевський – поглибила і розширила останню тезу, довівши її до логічного завершення. Останні десятиріччя не внесли принципових змін у висвітлення проблеми[11]. Водночас слід зазначити, що в наукових дослідженнях вище згаданих вчених йдеться не про цілком сформоване нове соціальне явище, а лише про його початки, так зване «побутове козацтво». Саме до представників так званого «побутового козацтва» сучасні українські історики відносять маловідому слов'янську людність – бродників і берладників, які ще за часів Київської Русі спромоглися створити специфічну суспільну культуру і в певні моменти свого історичного розвитку являли собою неабияку військову та соціально-політичну силу[9, с.157].

Візантійські та угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте, руські літописи згадували бродницьке населення на південно-східному кордоні Русі та в Північному Приазов'ї. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Бродники підтримували стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації [4, с.59]. Досить суттєвим є питання про заняття

бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані й привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники неодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для бачення в бродницьких громадах XII – XIII ст. прообразу інституту козацтва. Хоча спеціальних досліджень порівняльного аналізу подібних типологічних явищ не проводилося. Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі, яке на Русі вважалося скупченням «темного люду» – вигнанців із суспільства[11]. Так, коли володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173 р.), то вказував на Берладь. Для володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня і розбійництва. Літописці, як виразники інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича «берладником», що означало «волоцюга», «голодранець», «розбійник».

Письмові свідчення про бродників губляться з монгольською навалою і послабленням суспільного життя руських князівств. Найбільш пізня згадка про них міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV за 1254 р. У наступні десятиліття перебування в степах стало більш небезпечним, і населення тікало в обжиті райони, зокрема на Поділля[1, с.7].

Появу такого терміну, як «берладники», вчені пов'язують з ім'ям князя Івана Ростиславовича, який в XII ст. правив у м. Звенигороді на Галичині. Іванові дуже хотілося заволодіти столицею Галицького князівства м. Галичем, де в той час князував його дядько Володимирко. Скориставшись підтримкою жителів Галича, невдоволених своїм князем, Іван Ростиславович у 1145 р. захопив владу в столиці, але після тритижневої облоги міста Володимирком змушений був рятуватися втечею за межі Галицького князівства. Проголошений Володимирком поза законом, він разом зі своїми прибічниками

знайшов собі притулок у м. Берладь, розташованому між річками Серет і Прут (нині це територія Румунії). Внаслідок такої назви своєї нової резиденції в народі він дістав прізвисько Івана Берладника, а його прибічники, відповідно – берладників. Серед місцевого люду за ними закріпилася слава як за голодранцями, волоцюгами і розбійниками. Цей войовничий та агресивно-налаштований люд, як зазначають дослідники, був і вередливий, і відчайдушний, проте відданий своїй землі до самопожертви. Понад усе берладники цінували свою особисту свободу і волю.

Як і бродники, берладники жили на Подунав'ї й були досить численними. Складні обставини життя в цій місцевості змушували їх шукати шляхи співіснування з різними ворогами, що значно переважали їх у чисельності. Разом з бродниками вони брали активну участь у визвольній боротьбі. Тому, на думку М. Котляра, природно припустити, що берладники є просто своєрідним різновидом бродників. З літописних джерел вони остаточно зникають в 1162 р. по смерті свого ватажка Івана Ростиславовича (Берладника). За свідченнями іноземних джерел, бродники зуміли пережити тяжку для русичів монголо-татарську навалу. Зокрема, з листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV 1254 р. відомо, що вони за цих складних умов так і лишилися на Подунав'ї, хоча змушені були платити данину ординцям. Однак після 1254р. згадки про бродників назавжди зникають з писемних пам'яток. За логічним припущенням М. Котляра, вони не були винищені, а могли виступити в пізніших джерелах під якоюсь зовсім іншою назвою. Цілком можливо, що саме такою новою назвою бродників стала назва «козак», яка з приходом на Русь монголо-татар поступово увійшла до староруської мови. На думку вченого, така певна спадковість між бродниками і українськими козаками може реально існувати[9, с.157].

Окремої уваги заслуговує одна із сучасних теорій виникнення козацтва – теорія Великого Кордону. Творцем теорії Великого Кордону був американський історик Фредерік Джексон Тернер, який у 1893 р. виступив в Чикаго із знаменитою в американській історіографії доповіддю про значення «Великого

Кордону» дня американської історії. Все наступне життя Тернер присвятив популяризації своїх ідей і досяг в цьому великих успіхів. Зрештою, значна частина американських істориків опинилась під впливом ідей Тернера, і навіть якийсь час здавалося, що його оцінки історичного минулого Сполучених Штатів будуть визнані єдино правильними, аж поки своєрідний бунт ряду вчених в середині 1930-х років не перервав монополії поглядів Тернера на американську історію. Перетерпівши зливу критики, його теорія, хоча і втратила ореол єдино правильного вчення і була обмежена в застосуванні, але збереглась як досить впливова школа в американській історіографії. Суть же цієї теорії досить проста. Тернер першим чітко сформулював абсолютно очевидну, але до нього чомусь не зафіксовану тезу, що конфлікт між білими поселенцями Америки і місцевими індіанцями носив насамперед не політичний чи економічний характер, а був конфліктом між різними цивілізаціями. Його зовнішню канву складала боротьба європейців за землі. За чотириста років, приблизно з кінця XV до кінця XIX ст., європейські колонізатори повністю освоїли американський континент, так що вже не залишилось незаселених ними територій. Для США вся попередня історія, до кінця XIX ст., була історією освоєння Великого Заходу, головним рушієм якої виступала наявність вільних земель, що спонукали американських поселенців до просування на захід. Вся попередня історія Америки була історією безперервного зростання. І всі інституції американського життя формувались саме під впливом умов Великого Кордону. Аналіз поглядів Тернера, який в концентрованому вигляді дістав назву теорії Великого Кордону, породжує питання правомірності її застосування щодо історії України в цілому та історії українського козацтва, зокрема. Ми вже пройшли той етап розвитку української історичної науки, коли кожна нова для нас (бо тільки-но перекладена) праця західних політологів та істориків, кожна думка закордонних (звичайно, західних) істориків розглядалась нами як істина в останній інстанції. Тому і в теорії Великого Кордону не слід шукати універсальний інструмент для розв'язання всіх проблем історії козацтва. Водночас, зосередженість і спеціалізованість цієї теорії саме на прикордонних

спільнотах і проблемах стосунків різних цивілізацій дає великий матеріал для порівняння. Так само привертає увагу глибина аналізу кожної, навіть зовні дрібної проблеми, пов'язаної з порубіжними спільнотами, що теж заслуговує на увагу і запозичення найкращого досвіду[5]. Про перспективність дослідження козацьких спільнот у контексті Великого Кордону говорили ще в 60-ті рр. XX ст. В. Макнілл та І. Лисяк-Рудницький. В.Макнілл намагався схематично поширити на східноєвропейський степ і козаків концепцію Великого Кордону. Натомість І. Лисяк-Рудницький уже вважав, що ця теорія могла б послужити плідним методологічним засобом для вивчення української історії. Окремі розрізнені елементи такого підходу застосовані в кількох пізніших науково-популярних книг з історії козацтва. Також на зламі 80-90-х рр. низку слушних спостережень з приводу ролі Степового Кордону в українській історії зробив Ярослав Дашкевич[3, с.20]. Сьогодні ж ми спостерігаємо нові спроби розглянути козаків у рамках сучасних інтерпретацій Великого Кордону як однієї з найважливіших ланок взаємодії суспільств розташованих по обидва його боки. Власне бачення еволюції козацтва дає у новому виданні нарису історії України Наталя Яковенко. Дещо стисліше хронологічно, до сер. XVII ст., огляд історії козацтва в контексті релігійних проблем здійснив Сергій Плохій. Своєрідний підхід до історичного процесу в Україні було представлено в колективній праці з гучною назвою «Цивілізаційна історія України», де виділено окремий розділ «Козацька цивілізація». В цей перелік найновіших публікацій добре укладаються видані дещо раніше монографія ВіктораБрехуненка з проблем козацько-московських стосунків з геополітичною картою Східної Європи до середини XVII ст. і ґрунтовна стаття Владислава Грибовського про козацько-ногайські стосунки в контексті Великого Кордону.

Підсумовуючи, можемо дійти до висновку, що найпоширенішими гіпотезами є теорія «етнічних витоків» (хозарська, татарська, половецька та ін.); бродницька, автохтонна, а також захисна, соціальна та боярська. Особливої уваги заслуговує одна із найсучасніших теорій – теорія Великого Кордону.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- Досвід освоєння південних територій уходниками, бродниками та ін.;
- Природне прагнення людей до міграції, в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Отже, історичні передумови та причини виникнення козацтва намагаються пояснити через різні теорії та гіпотези. Однак жодна з цих теорій, взята окремо, не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість повноцінно пояснити механізм виникнення козацтва.

РОЗДІЛ II

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Зародження і становлення козацтва рельєфно простежується при з'ясуванні джерел цього явища. Протягом тривалого часу на нього мали безпосередній вплив найрізноманітніші фактори еволюції українського суспільства. Тому слід детально проаналізувати окремі періоди формування козацтва, враховуючи їхні особливості та специфіку.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займались уходними промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, але й вони дають підставу для конкретних висновків щодо джерел формування козацтва. Вже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великому князю литовському Олександру Казимировичу про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події (1489 р.) на Таванському переїзді через Дніпро, хоча у листі великого князя московського Івана III до правителя Литовської держави козакуючих на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою власне «козаками» не називали. Цілком можливо, що у Московії даний термін був ще маловідомим[11]. Тому послідовно дотримуючись автохтонної концепції походження українського козацтва, О. Апанович, В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак та інші вітчизняні дослідники у своїх працях постійно наголошують, що його головним соціальним джерелом було не прийшло, а місцеве, подніпровське населення. На їх глибоке переконання, ці, безперечно, мужні і сміливі люди продовжували жити на території Південної України і Середнього Подніпров'я, незважаючи на постійну військову загрозу з боку їхніх войовничих і агресивних сусідів – кримських татар, котрі після розпаду Золотої Орди в середині XV ст. заснували в Криму свою власну державу – Кримське ханство, яке згодом потрапило в залежність від іншого завойовника – Османської імперії[9, с.159].

Враховуючи постійну небезпеку збройних сутичок з кримськими татарами, уходники, спочатку виключно для власного самозахисту, почали

об'єднуватися у невеликі ватаги, або громади. Крім того, вони будували з січених, рубаних колод тимчасові пости (засіки, січі), які використовувались для зберігання продукції промислів та оборони від ординців. На думку вчених, такі невеликі збудовані уходниками городки-січі існували вже на початку XVI ст. Згодом, завдяки розширенню своєї колонізаційної діяльності, уходники поступово створили цілу систему укріплених осередків, розташованих на південь від р. Самари аж до татарського прикордоння. Зрозуміло, що звідси – з глибини Дикого поля вони вже не поверталися зимувати до замків-фортець, унаслідок чого їхні старости втрачали значну частину своїх колишніх прибутків. Цілком зрозуміло, що з цієї причини адміністрація прикордонних староств не була заінтересована в будівництві уходниками таких сторожових постів у південних степах.

Саме ці міщани-уходники, які, займаючись промислами, постійно перебували в Дикому полі, на думку В. Щербака, і стали первинною соціальною основою формування українського козацтва [11]. Згодом, зміцнившись, вони починають вдаватися й до більш активних дій – від пасивної оборони від нападів кримчаків поступово переходять до організації глибоких військових рейдів на розташовані в Криму татарські улуси з метою отримання там відповідної багатой здобичі. Здобування в такий спосіб «козацького хліба» було на руку деяким представникам місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнським старостам Предславу Лянцкоронському, Остафію Дашкевичу, Бернату Претвичу. У літописах XVII – XVIII ст. їх називали організаторами козацтва, першими гетьманами [10, с.44]. Проте історичні факти переконливо свідчать, що ніякого прямого відношення до формування козацтва вони в дійсності не мали. Адже, організовуючи військові походи на Крим, старости переслідували виключно власні корисливі цілі, які були дуже далекі від справжніх козацьких цілей [9, с.159]. Насправді ж, виконуючи обов'язки по охороні кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою з власного рахунку за збитки, заподіяні козаками. Так, у листі турецького султана

Сулеймана II (1520 – 1566 рр.) до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким, на татарські улуси поблизу Акермана, а також містилася вимога повернути «що кому належало» і покарати учасників експедиції. На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору і самостійних походів проти татар. Через брак документальних свідчень нелегко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. Більше відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони служебників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя [11].

Водночас слід зазначити, що серед представників тогочасної української еліти нерідко зустрічалися й такі, хто свідомо відмовлявся від спокійного і ситого життя, своїх багатств, цивільної служби і цілком віддавався козакуванню в Дикому полі. Найбільш яскравими постатями цієї, т. званої аристократичної, або рицарської течії в українському козацтві були князь Д. Вишневецький, шляхтичі С. Копицький, І. Свирговський, Л. Чорнинський, Я. Шах та інші, які, за влучним висловом В. Замлинського, зневажали смерть й тішили свої бентежні душі небезпечним протиборством із татарами [9. С.160].

З др.пол. XVI ст. лави українського козацтва значною мірою поповнювалися також і за рахунок вихідців із боярської верстви, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності й тому змушені були відстоювати свій попередній статус військовою службою у складі створеного в 1572 р. польським королем реєстрового козацтва. Саме з цієї нової верстви українського суспільства згодом вирости визначні керівники козацького руху П. Сагайдачний, М. Дорошенко, М. Жмайло, І. Сулима, Б. Хмельницький та ін. [9, с.160].

Разом з тим у більшості міст і містечок України проживали й селяни. Було б недоречно повністю виключити можливість їх участі у козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або власники незначних земельних ділянок – городники,

халупники, комірники, підсусідки – не були тісно пов’язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі і козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про це на сьогодні не виявлено [1, с.16]. І тільки наприкінці XVI ст. в Україні спостерігається ще одна нова хвиля масового покозачення місцевого населення. В цей час лави українського козацтва значно збільшуються за рахунок селянства, котре в зв’язку з посиленням феодального гноблення з боку польських магнатів і шляхти (особливо після прийняття польської конституції 1590 р.) змушене було вдаватися до цієї своєрідної форми класової боротьби. Тисячі селян, протестуючи проти свавілля польських панів, цілими селами навесні кидали свої домівки і оселялися на Дикому полі на «слободах», оголошуючи себе вільними людьми – козаками. Такими діями вони намагались уникнути залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання [2, с.51]. Козацьке населення зосереджувалося в основному на півдні Київщини і Східного Поділля. З др. пол.XVIст. чимало козаків осідає нижче дніпровських порогів на островах та по обох берегах Славутича. Процес їх концентрації супроводжувався зростанням тимчасових укріплень для захисту від татар і зберігання первинної обробки продукції промислів [10, с.45].

Взагалі ж, судячи з доступних джерел, українське козацтво при своєму формуванні ввібрало численних представників багатьох етнічних спільнот. Зокрема, серед українських козаків зафіксовано, крім нащадків тюрків, вихідців із білорусів, росіян, західних і південних слов’ян, південних романців (переважно молдаван), угорців, греків, євреїв, прибалтів, німців, шведів, інших європейців, а також кавказьких народів. Питома вага українського етнічного елементу при цьому була достатньо великою, щоб асимілювати їх всіх, без залишення ними особливо помітних слідів [6, с.12]. У підсумку ж процес виділення професійних козаків, які не співвідносять себе з іншими станами, а відчують себе новою соціальною групою затягнувся мало не на століття. Це набагато більше, ніж наприклад формування козацьких спільнот в глибині Степового Кордону. Донським і волзьким козакам для виокремлення вистачило

неповного півстоліття. Тому звідси випливає і теза про те, що якби на українському прикордонні приходьків з віддаленіших районів України та інших частин Великого князівства Литовського й Корони було більше, ніж місцевих, процес виокремлення козацтва як прошарку відбувався б динамічніше, можливо подібно до того, як це сталося з донцями та волжаками. Тому що, на думку В. Брехуненка, осілі приходьки психологічно «значно легше виломлюються з батьківських станів, ніж місцеві» [3, с.96].

Отже, в ході своєї еволюції козацтво як новий стан українського суспільства пройшло певні етапи розвитку. Воно об'єднало і згуртувало в своєму середовищі вихідців з різних верств населення України – князів, шляхтичів, бояр, міщан і селян, яких об'єднувала єдина спільна мета – романтика збройної боротьби проти татар, рівність, козацька свобода і воля. Протягом усього XVI ст. козаччина в Україні кількісно зростала, помітно набирала сил, про що свідчили численні скарги татар і турків на адресу польських властей, в яких йшлося про постійні напади козаків і містилися настирливі вимоги якомога швидше приборкати «свавільців». Особливо активно козаки починають досаждати ординцям з сер. XVI ст., коли на Пониззі – за дніпровими порогами виникає особлива військово-територіальна політична організація українського козацтва – Запорозька Січ, яка стала своєрідним зародком Української козацької держави, створеної Б. Хмельницьким в середині XVII ст.

РОЗДІЛ III

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ЯК ЦЕНТР ОРГАНІЗАЦІЇ Й КОНСОЛІДАЦІЇ КОЗАЦТВА

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення через брак прямих свідчень залишається дискусійним. В той же час, від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як соціальної верстви. Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі, на нашу думку, слід відзначити, насамперед, внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось в мові та одязі запорожців.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів, або ж засік. Очевидно, вони існували вже з початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказувались межі уходів[11].

Постійна загроза з боку Кримського ханства викликала необхідність об'єднання сил козацтва. В реалізації цієї ідеї значна роль належить князю Дмитру Вишневецькому. На початку 50-х рр. він організовує будівництво фортеці на острові Мала Хортиця. У грамоті 1557 р. король Сигізмунд Август висловив подяку Вишневецькому за її зведення. Прагнення монарха забезпечити новостворену твердиню «людьми» і «стрельбою» свідчить, що вона призначалася як для козаків, так і державних службовців. Отже, будівництво хортицької фортеці мало на меті створення форпосту русько-литовської держави на південних рубежах проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козаків. Виникнення центру козацької організації за дніпровськими

порогами стало важливою передумовою становлення нового суспільного стану. В листі від 20 листопада 1568 р. король Сигізмунд Август уперше звертається до козаків як окремої групи населення. Отже, не лише визначається регіон поширення козацтва, а й характеризуються його заняття [10, с.46].

Обставини життя козаків із самого початку поставили їх перед необхідністю самоорганізації. Незалежно від того, займалися козаки ухощництвом чи вели боротьбу з татарами, – це вимагало від них створення добре організованого та об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного саморозвиватися та вдосконалюватися. Заснована українським козацтвом, Січ стала тим додатковим чинником, що істотно вплинув на подальшу еволюцію його політичних поглядів [7, с.8]. За найпоширенішою класифікацією, історію українського козацтва розділяють на кілька етапів:

- 1) 1489 – 1591 рр. – утворення козацтва та його становлення;
- 2) 1591 – 1647 рр. – період посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його в окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху;
- 3) 1648 – 1664 рр. – участь в Національній революції та Визвольній війні українського народу, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державотворчих функцій;
- 4) 1664 – 1709 рр. – боротьба за збереження незалежності Січі з Москвою, Кримським ханством, Туреччиною;
- 5) 1709 – 1734 рр. – період існування запорожців за межами України;
- 6) 1734 – 1775 рр. – відновлення Січі, боротьби за її збереження та остаточна ліквідація її російським царем.

Не одне покоління істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Фортеця Вишневецького зовні напевно відрізнялася від відомих пізніше архітектурних комплексів, козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військовослужбової людності – бояри,

слуги, драби. Разом з тим, проживання єдиною громадою у специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі[11].

Важливим елементом становлення козацтва як феодального стану було виникнення реєстру. За наказом Сигізмунда Августа коронний гетьман Юрій Язловецький вибрав для державної служби 300 козаків, які мали одержувати щорічну плату з казни. Самого тексту королівської грамоти не збереглося, що ускладнює датування подій. Однак існує аналогічний документ пізнішого часу – від 5 червня 1572 р., який підтверджує організаційні розпорядження Ю. Язловецького. Незважаючи на малочисельність реєстру, реформа мала велике значення для виділення козацтва з інших суспільних верств населення України. Водночас встановлення нового адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті також організацію контролю над всім козацтвом. Спираючись на авторитет коронного гетьмана, Ян Бадовський за допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. Це стосувалося, насамперед, походів проти татар, що загострювали польсько-кримські стосунки. Водночас реєстрове козацтво звільнялося від підпорядкування властей – воєвод, старост та ін., тобто утверджувалося як привілейована група населення[10, с.46]. Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових доповнювалося наданням особливих прав і привілеїв, насамперед, звільнення від сплати податків та відбування феодальних повинностей, право на землеволодіння. Війську Запорозькому надавалися королівські клейноди: прапор, булава, литаври, щорічно виплачувалася платня відповідно до військового звання та видавалося сукно. Боротьба за відстоювання козацьких прав стала лейтмотивом усіх рухів козаків кін. XVI – пер. пол. XVII ст.[1, с. 21].

Перша ж історично зафіксована Запорозька Січ виникла у 70-х рр. XVI ст. на острові Томаківка. Острів Томаківка являв собою доволі просторий масив суші, розташований серед широких плавнів, зусібіч оплутаний річковими рукавами та озерцями. За свідченнями польського шляхтича

СамуїлаЗборовського, острів був настільки широкий, що на ньому можна було розмістити 20 тис. чоловік і чимало коней. На початок 80-х рр. відносять й перші згадки про наявність на Січі січової старшини, а також відповідних атрибутів її влади[11]. Виконавча та воєнна влада на Січі належала кошовому отаману. Його обирали на загальному козацькому колі. Особа кошового мала велике значення, оскільки він поєднував у своїх руках воєнну, виконавчу, адміністративну, судову та навіть духовну владу. У воєнний час кошовий виступав верховним головнокомандувачем і діяв як ніким не обмежений диктатор. Кошовому допомагали військовий суддя, писар та осавул. Досить впливовими на Січі були курінні отамани, що стояли на чолі окремих структурних ланок товариства. Варто зазначити, що саме отамани були тими елементами суспільної організації, що виникли найперше. Отамани стояли на чолі розрізнених загонів-ватаг, які з часом – у ході консолідації козацтва та ускладнення функцій – і створили організацію, відому під назвою Запорозька Січ.

Наприкінці XVI ст. на Січі існувало сім куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський та Дядківський. Як правило, курені являли собою своєрідні об'єднання земляків, а тому й назва куреню давалася від назви місцевості, звідки прибула більшість членів курінної громади. Курінний отаман обирався на сходці куреня та не потребував підтвердження рішенням загальної ради чи кошового отамана. Курінні користувалися великою пошаною товариства, і їх слухали як батька свого. На відміну від кам'яного замку Вишневецького, Томаківська Січ була обнесена дерев'яними укріпленнями – засіками. Але, як повідомляв секретар папського нунція в Польщі Карло Гамберіні, дерева там так багато, і вони так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, коли Дніпро замерзає, не бояться ніякого ворога.

Отже, виникнення осередку лицарської вольниці – Запорозької Січі в др. пол. XVI ст. було зумовлене поряд із внутрішніми потребами козаків, які знаходилися на південному порубіжжі, необхідністю захисту від зовнішньої

загрози. Ці обставини мали безпосередній вплив на зростання чисельності, формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків – коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру національно-визвольного руху в Україні.

Таким чином, Хортицький замок, зведений як форпост боротьби проти татарської агресії, став осередком формування запорозької громади та своєрідним прототипом козацького укріплення, яке в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістало назву Січі. У наступні роки та десятиліття місцезнаходження козацьких січей неодноразово змінювалося, зокрема, наприкінці 1593 р. припинила своє існування Томаківська Січ, атакована 80-тис. татарською ордою. Але закладені на Томаківці засади спільного життя змушували козацтво упродовж кінця XVI-XVIII ст. за будь-яких обставин відроджувати січову організацію. Так, наступницю Томаківської – Базавлуцьку Січ – було закладено за 30 км униз по Дніпру вже в тому ж таки 1593 р. У принципових аспектах залишалися незмінними й вироблені наприкінці XVI ст. січовий устрій та традиції функціонування військово-політичної організації козацтва.

ВИСНОВКИ

Вивчення історіографії українського козацтва дає підстави резюмувати, що, найпоширенішими гіпотезами виникнення українського козацтва є теорія «етнічних витоків» (хозарська, татарська, половецька та ін.), бродницька, автохтонна, а також захисна, соціальна та боярська. Особливої уваги заслуговує

одна із найсучасніших теорій – теорія Великого Кордону, яка тісно переплітається з історією запорозького козацтва, Прикордонне існування запорожців, їхні постійні сутички з татарами, не підконтрольність державній владі та витворення ними власних державних інституцій, пронизаних духом демократизму, підтримують неослабний науковий інтерес.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- Досвід освоєння південних територій уходниками, бродниками та ін.;
- Природне прагнення людей до міграції, в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Історичні передумови та причини виникнення козацтва намагаються пояснити через різні теорії та гіпотези. Однак жодна з цих теорій, взята окремо, не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість повноцінно пояснити механізм виникнення козацтва.

Вході своєї еволюції козацтво як новий стан українського суспільства пройшло певні етапи розвитку. Воно об'єднало і згуртувало в своєму середовищі вихідців із різних верств населення України – князів, шляхтичів, бояр, міщан і селян, яких об'єднувала єдина спільна мета – романтика збройної боротьби проти татар, рівність, козацька свобода і воля. Протягом усього XVI ст. козаччина в Україні кількісно зростала, помітно набирала сил, про що свідчили численні скарги татар і турків на адресу польських властей, в яких ішлося про постійні напади козаків і містилися настирливі вимоги якомога швидше приборкати «свавільців». Особливо активно козаки починають досаждати ординцям з сер. XVI ст., коли на Пониззі – за дніпровими порогами виникає особлива військово-територіальна політична організація українського

козацтва— Запорозька Січ, яка стала своєрідним зародком майбутньої Української козацької держави, створеної Б.Хмельницьким в середині XVII ст.

Виникнення осередку лицарської вольниці – Запорозької Січі в др. пол. XVI ст. було зумовлене, поряд із внутрішніми потребами козаків, які знаходилися на південному порубіжжі, необхідністю захисту від зовнішньої загрози. Ці обставини мали безпосередній вплив на зростання чисельності, формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків – коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру національно-визвольного руху в Україні. Хортицький замок, зведений як форпост боротьби проти татарської агресії, став осередком формування запорозької громади та своєрідним прототипом козацького укріплення, яке в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістало назву Січі. У наступні роки та десятиліття місцезнаходження козацьких січей неодноразово змінювалося, але закладені на Томаківці засади спільного життя змушували козацтво упродовж кінця XVI-XVIII ст. за будь-яких обставин відроджувати січову організацію. У принципових аспектах залишалися незмінними й вироблені наприкінці XVI ст. січовий устрій та традиції функціонування військово-політичної організації козацтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бачинська О.А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / О.А. Бачинська, Т.В. Чухліб, В.О. Щербак. – К.: Кристал Бук, 2015. – 400 с.
2. Боєчко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва / В.Ф. Боєчко, А.Ю. Чабан // УІЖ. – 1999. – №2. – С. 48-54.

3. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні: Типологія козацьких спільнот XVI-XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011. – 503 с.

4. Горяга О.В. Виникнення та природа козацтва: історико-термінологічний аналіз / О.В. Горяга // Митна справа. – 2013. – №4. – С. 55-60. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2013_4%282%29_12

5. Лип'явко С.А. Українське козацтво і теорія Великого Кордону / С.А. Лип'явко. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90646/04Lepuyavko.pdf?sequence=1>

6. Смолій В.А. Історія українського козацтва: Нариси: У 2т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – 800 с.

7. Смолій В.А. Історія українського козацтва: Нариси: У 2т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2. – 724 с.

8. Стороженко І.С. Великий кордон та українське козацтво: до питання генези тюркських традицій / І.С. Стороженко. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Storozhenko_Ivan/Velykyi_kordon_ta_ukrainske_kozatstvo_do_pytannia_henezy_tiurkskykh_tradytsii/

9. Тараненко М.Г. До питання витоків та розвою українського козацтва / М. Г. Тараненко // Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 156-160. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_2_30

10. Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 43-53.

11. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. / Віталій Щербак. – К.: КМ Academia, 2000. –

300 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm>